
*О.М. Донік
(м. Київ)*

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС КУПЕЦЬКОЇ ВЕРСТВИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ наприкінці XVIII – у XIX ст.

Купці, які здійснювали внутрішню й зовнішню торгівлю, протягом багатьох століть відігравали помітну роль в економічному, політичному й культурному житті України. Уже за Київської Русі купецтво існувало як окремий, хоча й нечисленний, соціальний прошарок. У подальшому розвиток торгівлі на українських землях обумовлювався соціально-економічними й політичними чинниками. У період Національної революції XVII ст. на українських землях, звільнених від польського панства, законодавчо оформленого купецького стану не існувало. Торгівлею в цей час займалися козацька старшина, “торгові люди”, прості козаки, селяни, міщани, навіть духівництво. Майновий статус міського купецтва визначався гетьманськими універсалами, листами полковників, розпорядженнями державних установ¹.

У Росії, до складу якої Гетьманщина ввійшла на правах автономії після Переяславської ради 1654 р., купецтво вже на середину XVIII ст. склалося як окремий стан не лише фактично, але й законодавчо. На українських землях у цей час купці не мали визначеного статусу й нерідко приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих. Скасування гетьманства та інші заходи російського уряду протягом другої половини XVIII ст. звели нанівець автономний устрій українських земель, що призвело до їх остаточної інкорпорації в політичному, соціально-економічному й правовому плані. Імператорські укази та розпорядження підлягали безумовному виконанню.

Населення по-різному ставилося до діяльності купців, яка часто супроводжувалася такими негативними явищами як хабарництво, лихварство, визиск, обман та ін. Проте чимало представників вищої влади, окремі освічені громадяни розуміли користь торговельної діяльності. Зокрема, відомий російський ідеолог купецтва М. Чулков у своїй економічній праці, яка складалася з 7 томів (1781–1788 рр.), підкреслював важливу роль купецтва в розвитку країни: “Безсильна держава нічим у силу так не приводиться, як землеробством і купецтвом, до якого належить і рукоділля”².

У роки царювання Катерини II було прийнято важливі законодавчі акти, що визначали юридичне становище торгово-промислового населення та робили спробу оформити прошарок підприємців, до якого мали належати найбільш заможні громадяни міст, насамперед купці, об’єднані в гільдії. Правовий статус російського підданого наприкінці XVIII – у XIX ст., як і раніше, визначався, у першу чергу, його становою належністю. Так, маніфест з нагоди підписання миру з Оттоманською Портою від 17 березня 1775 р. відділив купців від нижчих станів грошовим еквівалентом у розмірі 500 руб., та розділив перших на три гільдії, причому оголошення суми капіталів віддавалося, як визначав документ, “на совість” кожному з них. Усі торговці в містах із капіталом меншим

ніж 500 руб., не зараховані до гільдій, називалися міщанами³. Закономірності соціально-економічного розвитку суспільства обумовлювали подальше зростання торгівлі й промисловості. Саме за рахунок заможних міщан, селян і козаків поповнювалося купецтво.

Положення вищезазначеного маніфесту були детально розроблені в сенатському указі від 25 травня 1775 р. “Про збір із купців, замість подушного, по одному проценту з оголошеного капіталу й про розподіл їх на гільдії”. Він підтвердив поділ купців на три гільдії та, на відміну від селян, що платили подушний податок, звільнив їх від такого податку, зобов’язавши сплачувати спеціальний гільдійський збір у розмірі 1% з оголошеної суми капіталу. До 1-ї гільдії записувалися ті з них, хто мав капітал понад 10 тис. руб., до 2-ї – від 1 до 10 тис., а до 3-ї – від 500 до 1000 руб.⁴.

Сповідуючи ідеї просвітників, Катерина II послідовно насаджувала в країні західноєвропейське розуміння третього стану. Застосовуючи до міського населення термін “міщани” або “середній рід людей”, вона не тільки визнавала користь для держави такого стану, а й визначала його місце в соціальній структурі, розташувавши останній у середині станової драбини: поміж дворянством і селянством. Визначення міського населення як “середнього роду людей”, попри невідповідність реальному становищу городян у країні, чітко фігурує в “Жалуваній грамоті містам” (повна назва “Грамота на права та користі містам Російської імперії”), яка стала важливим етапом у законодавчому оформленні третього стану.

“Жалувана грамота містам” від 21 квітня 1785 р.⁵ закріплювала правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності, що відповідало ідеї “середнього роду людей”. Статус міського населення базувався на визнанні міста особливо організованою територією зі спеціальною адміністративною системою й видами занять населення. Утім, декларувавши єдиний міщанський стан, “Жалувана грамота” водночас розподілила все міське населення на шість категорій: 1) “справжні міські обивателі”, які мали в місті будинок та іншу нерухомість; 2) записані в гільдії купці (відтепер майновий ценз було значно підвищено: для 1-ї гільдії в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис., 3-ї – 1–5 тис. руб., проте податок залишався той самий – 1%); 3) ремісники, які належали до цехів; 4) іногородні й іноземні купці; 5) імениті городяни (капіталісти й банкіри, які мали капітал не менше 50 тис. руб., оптові торговці, судовласники, котрі перебували в міській адміністрації, учені, художники; 6) інше міське населення.

Згідно з цим документом належність купців до тієї чи іншої гільдії була пов’язана з певними привілеями. Так, представники 1-ї та 2-ї гільдій отримували додаткові особисті права, насамперед звільнялися від тілесних покарань, що мало велике психологічне значення та ставило заможних купців у рівень із дворянством. Стосовно ж купців 3-ї гільдії та нижчих прошарків міського населення такі покарання не скасовувалися. Важливою перевагою, яка задовольняла амбіції купецтва, стало право для представників 1-ї гільдії їздити по місту в кареті, запряженій парою коней. Купці 2-ї гільдії могли це робити, користуючись парокінною коляскою. А от представникам 3-ї гільдії пересуватися по місту в каретах і парокінних колясках заборонялося, лише дозволялося запрягати в

коляску одного коня. Особливо важливим було положення документу, яке надавало всьому гільдійському купецтву право звільнитися від рекрутчини внесенням спеціального грошового збору. Тепер купці відчували відмінність у соціальному статусі від решти міського населення й селянства, до якого багато хто з них нещодавно належав.

Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купця. Представникам 1-ї гільдії не тільки дозволялося, але й заохочувалося “здійснювати всілякі в середині й поза межами імперії торги, товари виписувати й відправляти за море, їх продавати, вимінювати й купувати оптом чи в роздріб..”, а також володіти фабриками, заводами і морськими суднами⁶. Окреслене коло можливих занять показує, що законодавець намагався наділити першогільдійських купців тими правами, які мали купці-негоціанти в Європі. Другій гільдії “не тільки дозволяється, але й заохочується здійснювати всілякі в середині імперії торги, перевозити товари водою та сухим шляхом...”, а також володіти фабриками, заводами й морськими суднами⁷. Таким чином, якщо купцям 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, то купцям 2-ї – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю. На долю ж представників 3-ї гільдії залишалося “здійснювати дрібний торг по місту й повіту”⁸, тобто займатися оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті, повіті, окрузі, мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, харчевні, постоялі двори.

За міськими жителями, як і за дворянством, визнавалося право на корпоративну організацію. Городяни становили “міське товариство” й могли збиратися на зібрання з санкції адміністрації. Попри певну консолідацію міської громади, російське законодавство все ж розподіляло її за майновою ознакою. Навіть серед найбільш заможних городян виділялися імениті громадяни, обсяг прав і привілеїв котрих був більш значним, ніж навіть у заможних прошарків купецтва. В основу зарахування окремих громадян до статусу іменитих було покладено не тільки майновий стан, а й заслуги перед суспільством і державою (вчені, художники, артисти та ін.). Їх відрізняли від решти міських станів розширені особисті права. Так, імениті громадяни звільнялися від тілесних покарань, їм дозволялося їздити по місту в кареті, запряженій четвіркою коней. Їхні онуки могли клопотатися про присвоєння їм дворянського звання за заслуги своїх предків. Особливо привабливою для купецтва в іменитому громадянстві була можливість подальшого зарахування до дворянства.

Таким чином, не зважаючи на бажання законодавця бачити міське населення єдиним, “Жалувана грамота містам” визначила перевагу купців перших двох гільдій та іменитих громадян. Грамота, надаючи привілеї торгово-промисловій верхівці, деякою мірою сприяла зростанню торгівлі й промисловості в країні. Водночас за часів Катерини II слово “міщанин” більше відповідало французькому “bourgeois”, чи німецькому “burger”, і купець 1-ї гільдії був не ким іншим, як міщанином, який записався в гільдію. Міщанами називали також усіх художників, акторів, лікарів та інших представників вільних професій, перейменованих із часом на іменитих громадян⁹. Непослідовна реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та

юридичної консолідації міського населення в середній стан, тобто в буржуазний третій стан. Городяни отримали гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку економічних і соціальних привілеїв за економічний успіх, що в першу чергу стосувалося купецтва.

Таким чином, після 1785 р. на Лівобережній і Слобідській Україні розпочався активний процес реорганізації купецтва відповідно до загальноросійського законодавства. Так, за постановою Чернігівського намісницького правління від 4 листопада 1785 р., усі особи, записані в повітах до гільдій, мали переселитися з сільської місцевості до міст¹⁰. У царському указі від 23 лютого 1786 р. зазначалося, що ті представники, які обрали міщанський або купецький стан, не можуть проживати в селах і повинні перебратися до міст і передмість, продовжуючи займатися тими ж самими промислами і торгівлею¹¹.

Істотні кроки назустріч побажанням купецтва були зроблені імператором Павлом I. На цей час на Лівобережжі, у тому числі й на Запоріжжі, було скасовано ознаки української державності. Відтоді переселення купців із великоросійських губерній до українських мало лише географічне поняття й не передбачало якоїсь особливої специфіки регіональної торгівлі. Навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання комерції радника, а згодом – і мануфактур-радника. Звання ці прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби¹². Купці, які отримували їх, хоча й не вважалися дворянами, але на певних умовах могли купувати села з кріпаками (проте це право належало тільки їм особисто і не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами і вони могли просити про прийняття їхніх дітей на цивільну службу нарівні з обер-офіцерськими дітьми, а в училища й університети – без увільнення з товариства. Купці I-ї гільдії отримували право носити мундир, що дозволялося тільки дворянам. Таким чином, отримання цих звань, дарма що вони не дотягували до дворянського, усе ж дозволяло їм і їхнім дітям за певних умов добитися можливості стати дворянином.

Олександр I продовжив політику Катерини II щодо формування в Росії “третього стану”. Ідея посилення ролі купецтва в становій ієрархії була відбита в маніфесті від 1 січня 1807 р. “Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств”¹³. Порушуючи питання про посилення ролі російського купецтва в зовнішній торгівлі, маніфест дозволяв організовувати торговельні товариства. Низка переваг для вітчизняних купців перед іноземними передбачалася й у внутрішній торгівлі.

Маніфест 1807 р. скасував так зване “іменне громадянство”, передбачене “Жалуваною грамотою містам”. Замість нього запроваджувалося престижне “першостатейне купецтво”, до якого належали купці I-ї гільдії, які вели тільки оптову торгівлю (на це звання не мали права купці, які вели одночасно оптову й роздрібну торгівлю або тримали відкупки та підряди), судновласники й банкіри. Закон закликав не змішувати “підрядника, відкупника чи крамаря з дійсним купцем”. “Першостатейний купець” отримував право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою. Піднімали престиж останніх і інші нововведення, зокрема їм дозволялося

носити шпагу, записуватися в так звану “оксамитову книгу” “знатних купецьких родів” (за прикладом дворянської).

Заходи, спрямовані на піднесення престижу російського купецтва, не були випадковими. В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі, коли активно формувалася чисельний і фінансово впливовий купецький стан, уряд змушений був дбати про посилення зв'язку між обома державними станами – “благородним” (дворянським) і торгово-промисловим (купецьким). Дворянам, які не перебували на державній службі, дозволявся запис у перші дві купецькі гільдії. Дворянин-купець не тільки зобов'язувався платити гільдійський збір, але й виконувати всі міські повинності. Його могли обирати на міські посади, для чого він на відповідний термін звільнявся від дворянської служби. У торговельних справах дворянин-купець підлягав віданню магістрату, а в карних – судився як дворянин. Зобов'язок охороняти права й переваги купецького стану покладалася на міністра комерції. Крім того, маніфест декларував “монаршу любов” до купців, “чиїми трудами дарується достаток і багатство”.

Цей закон значно посилив становище привілеї гільдійського купецтва, кількість якого невпинно зростала (як збільшувалася й сума оголошених капіталів та гільдійський податок). Так, протягом 1775–1807 рр. розміри гільдійських капіталів стрімко зросли, що ускладнювало проникнення в торговельну корпорацію незаможних комерсантів. Причому найбільш відчутно піднялася планка вступу в 2-у й 3-ю гільдії, що вказувало на прагнення влади відокремити багатих городян і об'єднати їх у гільдійське купецтво. Так, якщо в 1775 р., щоб вступити в 3-ю гільдію, було достатньо оголосити капітал в 500 руб., 1785 р. – 1 000 руб., 1794 р. – 2000, то 1807 р. – уже 8000. Розмір капіталу купця 2-ї гільдії збільшився за цей час з 1 тис. руб. аж до 20 тис., у той час як 1-ї – з 10 тис. руб. до 50 тис.¹⁴ Таким чином, мінімальні суми, установлені для гільдій з 1775 р. по 1807 рр., збільшилися для 1-ї – у 5 разів, для 2-ї – у 20 разів, а для 3-ї – у 16 разів. Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану. Тому ця соціальна верства була недостатньо стійкою, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити в стан міщан, а то й селян, відповідно розбагатілі міщани й селяни записувалися в купці. Особливо нестійким був склад купців найчисельнішої 3-ї гільдії, капітал яких був незначним і не дозволяв проводити великі фінансові операції. Водночас чимало представників 1-ї гільдії прагнуло перейти до дворянського стану. Проте в жодному разі не йшлося про злиття заможного купецтва з “благородним” дворянством – цього просто не могли дозволити останні. Адже дворянство залишалося панівним станом імперії до 1917 р., визначаючи політику в усіх сферах суспільного життя. Протягом ХІХ ст. цей стан дедалі більше ставав замкнутим, проникнення до якого представникам інших суспільних верств ускладнювалося.

Положення маніфесту від 1 січня 1807 р. розвивалися в “Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів” від 14 листопада 1824 р. Документ зменшував повинності, які покладалася на купецтво. Водночас значно розширювалися права купців 2-ї гільдії – їм дозволялося здійснювати закордонну торгівлю, хоча розмір її був визначений сумою не більше 300 тис. руб. Підряди, відкупи, а також

приватні контракти для купців цієї гільдії обмежувалися сумою в 50 тис. руб. Стосовно ж гільдійського капіталу, то в 1824 р. він для представників 1-ї й 2-ї гільдій був визначений у 4%, а для 3-ї – в 2,5%¹⁵. Купцям 3-ї гільдії в галузі фабрично-заводської промисловості дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб. У той же час із метою підтримки купецтва на окраїнах імперії представникам цієї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) надавалися пільги в сплаті гільдійського збору строком на 10 років – вони сплачували з оголошеного капіталу 1,5% замість 2,5%. Було підтверджено, що купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися “першостатейними” або “негоціантами”. Тим, хто не менше 12 років перебував у 1-й гільдії, дозволялося отримувати звання комерції радника чи мануфактур-радника¹⁶. І хоча “грошові пожертвування й уступки по підрядах” не давали права одержувати чини й ордени, але лазівка все ж містилася в іншому трактуванні – “за особливі заслуги”, наприклад, у сфері благодійності. Проте, попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з домаганнями городян бути монополістами в торгівлі й промисловості в межах свого міста: тепер торговельні права набували всі дрібні торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни.

Розглянувши правовий статус гільдійського купецького стану, оформлення якого завершилося протягом останньої чверті XVIII, слід зупинитися й на соціально-економічних умовах формування купецької верстви та її кількісних показниках, адже, як і в Росії, в українських містах наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувалися помітні зрушення в економіці. Розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання нерозривно був пов’язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами в складі міського населення. Чимало повітових міст усе більше відривалися від землеробства, поступово стаючи торговельно-промисловими осередками, що призводило до збільшення чисельності власне міських прошарків – гільдійських купців, цехових і позацехових ремісників, дрібних торговців, промисловців та робітників. У кожному губернському й повітовому місті функціонували торговельні заклади, базари і ярмарки, мануфактурні й фабрично-заводські підприємства (різні за розмірами виробленої продукції й кількістю робітників), ремісничі майстерні. Якщо 1825 р. в містах України налічувалося 528 промислових підприємств, то за 22 роки, у 1847 р., їх було вже 718, а 1861 р. – 1474¹⁷. Тобто кількість останніх збільшилася майже в 3 рази. У цей час на найбільші торгово-промислові центри України перетворюються Харків, Київ, Житомир і, особливо, Одеса. Соціально-економічні зрушення першої половини XIX ст. зумовили й зростання чисельності міських жителів. Так, протягом 1811–1858 рр. їх кількість збільшилася з 513 тис. до 1457 тис. осіб, що становило 11% усього населення підросійської України¹⁸.

Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв’язки з місцевими й віддаленими ринками, здійснювалися насамперед завдяки активній участі в цьому процесі купецької верстви. Уже на стадії формування мануфактурного виробництва відбувалося формування промислової

буржуазії, серед якої своєю активністю виділялися купці. Вони активно здійснювали первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти в промисловість. Так, до “Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р.” було внесено 645 осіб, представників 9 губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств у містах. Купці серед цих промисловців посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже за ними йшли міщани (23,3%), “обивателі” (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священники (1%). За етнічною ознакою переважали росіяни (38,1%), потім ішли поляки (16,9%), а вже на третьому місці були українці (12,5%)¹⁹. Слід зазначити, що таке становище в етнічному плані зберігалось й протягом другої половини XIX ст. та на початку XX ст. Таким чином, до промислового підприємництва активно залучалися ті стани, які мали у своєму розпорядженні чималі кошти, а саме поміщики й купці. Особливої ваги торговельний капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли багато збанкрутілих поміщицьких підприємств переходило у власність представників купецького стану завдяки його економічній могутності, що передбачало наявність вільних коштів. У першу чергу це стосувалося харчової промисловості – цукроваріння, гуральництва та борошномельної галузі. Так, на 1861 р. міські підприємства в Україні, якими володіли купці, становили 72% від їх загальної кількості²⁰.

Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збільшувалася. За підрахунками І.О. Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла в більш ніж 5 разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. (остання цифра, на нашу думку, дещо завищена). Як видно з наведеної таблиці²¹, постійно збільшувалася кількість купців у губернських містах:

Міста	Купців (осіб чоловічої статі) в роки	
	1825	1861
Київ	108	1388
Житомир	2	1690
Кам'янець-Подільський	45	549
Полтава	92	518
Чернігів	44	240
Харків	355	2596
Катеринослав	206	548
Херсон	82	649

Таким чином, у кожному губернському місті протягом указанного періоду кількість купців зросла в кілька разів. Купці губернського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії.

Найбільша кількість представників купецького стану була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії. Цей найбільший торгово-промисловий і портовий центр України став південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни. Уже в другій чверті XIX ст. місто стало найбільшим на узбережжі Чорного моря центром по експорту хліба. Розширенню експортно-імпортних операцій сприяло запровадження

протягом 1819–1859 рр. правил “порто-франко”. Місто стало центром складування товарів іноземного походження, які потім направлялися в різні регіони Російської імперії та за кордон²². Економічні умови в цьому місті сприяли тому, що сюди потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії та з-за кордону. Якщо 1797 р. в Одесі налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676²³. Серед одеського багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися вихідці з-за кордону – заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нажили багатомільйонні капітали. Серед найзаможніших одеських купців слід назвати греків Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, італійців Порро, Анатра, німця Мааса та інших, котрі становили місцеву торговельну аристократію²⁴.

Водночас із зростанням кількості купців збільшувалися суми їхніх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 до 1825 р. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. В одному з найбільших торговельних центрів України – Харкові – 1851 р. було оголошено купецьких капіталів на 1 млн 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. цей показник становив 8373 тис. руб.²⁵.

За національним складом купецтво України було неоднорідним. В. Павлович у середині XIX ст. писав про купців Катеринославської губернії: “Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплеменністю й ступенем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однаковий спосіб занять, кожне з цих племен має особливості, що помітно розрізняють їх між собою. Купців-великоросіян тут більше як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем’я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян мало потягу до промислових починань. Спосіб життя купців великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану і етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали”²⁶.

Проживаючи переважно в сільській місцевості, український етнос сконцентрував свої зусилля на рільництві. Професор Харківського університету М.Ф. Сумцов із цього приводу зазначав: “Українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали в них найбільш ласі шматки – у давнину греки, пізніше – жида та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, із великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш”²⁷.

Слабка участь українців у торгово-промисловій діяльності була викликана й особливостями історичного розвитку українських земель. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут так званої “смуги єврейської осілості”, насадження царським урядом своєї опори в особі російських чиновників, поміщиків і купців, досить тривале існування в краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елементу (особливо росіян та євреїв) в торгівлі й промисловості. Саме євреї, попри низку дискриміна-

ційних заходів уряду Російської імперії (наприклад, у містах поза смугою осілості дозволялося селитися на постійне місце проживання тільки купцям 1-ї гільдії), виявилися найбільш підприємливими, мали могутній природний потяг до посередницької діяльності. Кількісно єврейські купці переважали представників інших національностей в межах смуги єврейської осілості на Правобережній Україні (крім Києва), яка тоді мала офіційну назву – Південно-Західний край.

Російські купці панівні позиції посідали на Лівобережжі, а також, разом із євреями, греками й вірменами, на Півдні України. Уже в 20-х рр. XIX ст. на українські землі з великоросійських губерній почали масово переселятися купці, міщани та підприємливі селяни, відпущені на оброк, які не зустрічали відчутної конкуренції з боку місцевого населення. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях. Більш заможні російські купці, записані до 1-ї й 2-ї гільдій, відтіснили українських у торгово-промисловому й суспільному житті міст. Серед останніх навіть у 2-й гільдії нараховувалися одиниці. У пореформений період, коли прискорився процес розвитку капіталізму, в Україні з'явилося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, якими за сприяння держави найбільш вдало скористалися російські купці та промисловці.

Від середини 30-х рр. XIX ст. купцям-переселенцям уряд гарантував значні пріоритети та пільги²⁸. Зокрема за наказом імператора Миколи I до Києва заохочувалося переселення заможних купців із великими капіталами з великоросійських губерній, які відразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. До того ж масове прибуття до Києва російського купецтва збіглося в часі зі скасуванням указом від 23 грудня 1834 р. магдебурзького права²⁹, яким місто користувалося з кінця XV ст. Сюди перебралися родина Дегтерьових, Ф.Д. Попов, Г.С. Чернов, П.П. Єлисеєв та інші, відомі згодом, київські купці російського походження. Вони відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва, здійснюючи великі торговельні операції з металевими виробами, долучившись до промислового виробництва й прибравши до рук міський магістрат³⁰. Українських купців переселяли з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Згодом у Києві було засновано чимало купецьких династій російського походження, з якими успішно конкурували єврейські комерсанти. Усе це призвело до того, що в середині 1890-х рр. у Києві серед купців налічувалося 2307 росіян (до яких також належала частина зросійщених українців), 2238 євреїв і тільки 152 українця³¹.

Масове переселення в міста й містечка Правобережної України російських торговців було спрямоване на деполонізацію краю. У грудні 1841 р. уряд надав великі пільги тим великоросійським комерсантам, які побажали переселитися сюди й записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії.

Схожа картина спостерігалася й у Харкові, куди ще раніше, ніж у Київ, почали перебиратися російські комерсанти. Торгуючи на відомих

в усій імперії харківських ярмарках, вони записувалися до місцевого купецтва. І. Аксаков називає чимало харківських купців, які були вихідцями з Центральної Росії³².

Проте й окремі українські купці до середини ХІХ ст. нагромадили великі капітали. Насамперед слід згадати таких заможних підприємців, як Яхненки, Смирненки, Терещенки, Харитоненки, котрі спрямували свої капітали в харчову промисловість – цукроваріння й гуральництво. Ще один відомий український підприємець – харківський купець О.К. Алчевський – став наприкінці ХІХ ст. одним із найбільших гірничопромисловців Російської імперії. Отже, під час розкладу феодально-кріпосницької системи й утвердження капіталізму в Україні, купецький стан структурувався, набув юридичного оформлення та зріс чисельно, становлячи значну силу не лише в місцевій економіці, а й Європейській Росії.

Уряд і в другій чверті ХІХ ст. продовжував іти назустріч купецтву, посилюючи його соціальний статус у суспільстві. Проте зближення заможних купців із дворянами передбачалося до певної межі. Зокрема, в указі від 10 квітня 1832 р. звання “першостатейного” купця було ліквідовано, замість нього запроваджувався прошарок почесних громадян³³. За прикладом дворянського звання, почесне громадянство поділялося на спадкове й особисте. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років у 2-й. Це звання надавалося також особам, які були докторами або магістрами, мали звання художника, також іноземним ученим і капіталістам-комерсантам; тим, хто перебував в особистому дворянстві не менше 10 років та їхнім дітям. Особисте почесне громадянство могли просити удостоєні звання кандидата в студенти чи дійсного студента; іноземні вчені; особи, котрі закінчили повний курс Академії мистецтв; власники значних мануфактурних і фабричних підприємств, у тому числі й не російські піддані, а також діти особистих дворян, якщо вони перебували “у вільному стані”. Прийнята постанова про почесне громадянство започаткувала новий суспільний прошарок, близький до дворянства. Члени цього спадкового й особисто неподатного стану звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань. Звання почесного громадянина давало право брати участь у муніципальних виборах того міста, де знаходилася їхня власність, та бути обраними на громадські посади. Учені й художники, не записані в гільдії, обиралися на посади за власним бажанням. Спадкове й особисте громадянство присвоювалося імператорським указом, а повідомляв про це Сенат. Євреям воно могло надаватися лише за особливі заслуги або за успіхи в науці, мистецтві, торгівлі.

Для прикладу, 17 травня 1872 р. Сенат розглянув затверджене імператором прохання сумського 1-ї гільдії купця І.Г. Харитоненка про надання йому разом із родиною спадкового почесного громадянства. У справі було зазначено, що Харитоненку 31 грудня 1871 р. було пожалувано орден св. Анни 3-го ступеня (“...з тими по ордену правами, які надаються особам купецького звання... Беручи до уваги, що згідно зі ст. 204 купцям, пожалуванім орденами після 10 квітня 1832 р., надається спадкове

почесне громадянство, і знаходячи, що купець Харитоненко, як пожалуваний 1871 р. орденом св. Анни 3 ступеня, має право зі своєю родиною на це звання”)³⁴.

Закон про встановлення інституту почесного громадянства поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян. Відтепер перед купецтвом, яке намагалося здобути дворянство, було створено міцну перепону. Водночас нове звання консолідувало верхній прошарок громадянства. Адже привілеї, які відповідали його статусу, були більшими, ніж ті, що визначали належність до 1-ї гільдії. Крім того, при нестійкості купецького звання, почесне громадянство до певної міри стабілізувало купецьку верству й сприяло, певною мірою, перетворенню її на стан у західноєвропейському розумінні. П.Г. Ридзюнський відзначав, що “реальні переваги почесного громадянства були невеликими, вони передбачали звільнення від подушного податку, рекрутської повинності, згодом звільнення від тілесного покарання за судом. Усіма цими свободами купці користувалися й раніше, але реальне значення мала та обставина, що вищезазначені права закріплювалися за особами, які отримували почесне громадянство, і не залежали більше від перебування в гільдії”³⁵. Відтепер купець, здобувши спадкове почесне громадянство, мав право йменуватися “ваше благородіє”, що дозволялося тільки дворянам і особам, які мали IX–XIV класи згідно з “Табелем про ранги”.

Ухвалення в першій половині XIX ст. низки указів, які посилили соціальне становище “третього стану” в російському суспільстві, і особливо запровадження почесного громадянства, сприяли зневажливому ставленню заможного купецтва до збіднілих громадян. Відбувалося усвідомлення власної значущості й вагомості звання “почесний громадянин”. Дворянство хоча й залишалося спокусливим, але вимагало великих витрат, або ж служби, тож звання почесного громадянина переосмислювалося в бік більшої його ваги в очах представників купецтва, а для багатьох воно ставало заповітною мрією.

Процес усвідомлення власної значущості особливо посилювався в пореформений період, коли розорення дворянства стало незворотнім, а можливість збагатитися для представників інших станів незмірно зростала. Хоча чини й ордени надалі визначали соціальний статус людини, усе ж на перше місце виходили гроші. З цього часу звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг і втратило для багатого купецтва свою привабливість. Воно стало доступним нижчим станам та іногородцям, серед яких було чимало поляків, німців, євреїв і навіть жінок. Зокрема, це звання в Україні було надано відомим купцям і промисловцям євреям Лазарю й Леву Бродським³⁶.

Його доступність аж ніяк не відповідала психології російського купця, який завжди прагнув привілеїв. Уже на початку 1890-х рр. зібрання виборних московського купецтва визнало, що почесне громадянство перестало бути перевагою для купців через те, “що за пізнішими законами воно набуло характеру нагороди для осіб, які належали й до нижчих станів”³⁷.

Уряд сприяв збереженню та примноженню купецького стану, особливо протягом першої половини XIX ст. Хоча були й вагання щодо станових прав на торгівлю. Так, маніфест від 11 лютого 1812 р. і додаткові

постанови від 29 грудня 1812 р., 4 січня та 16 березня 1818 р., а також інші урядові рішення з питань місцевого оподаткування, послаблювали станові обмеження торговельних прав³⁸. Порушення купецької монополії в указах 1810–1812 рр. було пов'язано з узаконенням селянської торгівлі у великих міських центрах згідно з місцевими постановами кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Водночас уряд поступово полегшував запис до міщанського стану, що майже автоматично дозволяло опинитися в одній із купецьких гільдій. Міщани кожного міста становили міщанське товариство, управління котрим зосереджувалося в руках старости і його помічників, котрі обиралися на 3 роки. Вони мали дбати про станові справи, складали списки міщан, займалися рекламою й збором платежів, видавали посвідчення для отримання паспортів та ін. Ніякими особливими правами міщани не користувалися, хоча за гільдійською реформою 1824 р. було визначено розряд їх обороту. Найбільш заможні, які мали капітал не менше 50 руб., мали право торгувати не тільки у своєму, а й у інших містах³⁹. Саме цю верству, яка була основою для поповнення купецтва, уряд намагався підтримувати, полегшуючи податковий тягар при записі, а також звільняючи тих, хто записався в міщанство, на певний термін, від податків і повинностей. При переході в купецтво міщани звільнялися від обов'язку служити по міщанському товариству⁴⁰.

Занепад станового купецтва й зростання кількості селян-промисловців мали наслідком оновлення кадрів буржуазії, ослаблення принципу становості в торгово-промисловій сфері. Утім торгові права купців і міщан були чітко розмежовані. Міщанам дозволялася тільки торгово-промислова діяльність міщанськими промислами. Їхня торгівля обмежувалася містом, у якому вони були прописані. Причому й тут вони були обмежені в праві мати декілька крамниць: торгівля здійснювалася тільки в одній і тільки товарами, переліченими в особливих розписах. При розширенні торговельної діяльності міщанин повинен був записатися в гільдію.

Крамнична торгівля і мілкі промисли в селах належали виключно селянам. Причому за умови торгівлі в своєму селі селяни отримували право безмитної торгівлі. Міська крамнична торгівля в поселеннях і поза містом, окрім найближчих околиць, а також ярмарків, була повністю заборонена. Після виходу закону від 14 листопада 1824 р. купці й міщани не могли селитися в селах на постійне місце проживання⁴¹. Виняток було зроблено тільки для власників фабрик, заводів, млинів, готелів на великих дорогах і інших підприємств, перелічених у законі, для прикажчиків фабрик, а також купців і міщан, які займалися землеробством на власній і орендованій землі. Вони мали право володіти крамницями тільки при своїх підприємствах і повинні були продавати свої вироби.

Цей закон ішов у річищі попереднього законодавства й дозволяв роздрібну торгівлю в інших містах тільки за умови приписки до купецького товариства даного міста. Причому купець міг бути одночасно приписаним до кількох товариств. Утім, він мав право записатися в одному місті в місцеве купецтво, а в іншому – в іногороднє чи, як це тоді називалося, в “гості”. Упорядковувалися відносини в області торгівлі всередині гільдій. Купець 3-ї гільдії мав право продавати в роздріб російські

й іноземні товари, але куплені в купців перших двох гільдій або в селян, які торгували по свідоцтвах перших двох розрядів. Таким чином, купці 3-ї гільдії відсторонювалися від безпосередніх контактів із виробниками. Вони не мали права й на безпосередню торгівлю з закордоном.

Російське законодавство намагалося чітко визначити межі дозволеного в торгівлі. Передбачалися досить суворі покарання для порушників правил торгівлі. За продаж товарів із дому чи розносом приїжджими купцями й іншими людьми в місцях їх тимчасового перебування закон від 14 листопада 1824 р. передбачав конфіскацію товарів на основі митних правил. Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи було надане лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду особі, яка не мала звання купця, то слід було або “негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію, або все підприємство продати в 6-місячний термін”⁴².

Винятку не було навіть для дворян, які відкривали промислові заклади у своїх маєтках: вони обов’язково повинні були записатися в купецтво. Формальну пільгу було зроблено тільки для селян, але й вони мали придбати відповідне торговельне свідоцтво, проте обов’язково повинні були отримати дозвіл на право володіння фабрикою чи заводом від місцевої влади. Відповідно до “Положення про покарання” 1845 р. за крамничну й роздрібну торгівлю товаром невласного виробництва чиновник позбувався посади⁴³. Звільнялися від запису в гільдії особи, які виготовляли машини, апарати, хімічні речовини для фабрик і якщо продаж своїх виробів здійснювали при своїх підприємствах.

У результаті законодавчої діяльності в пореформений період у містах Російської імперії, і зокрема українських губерній, оформився єдиний міський стан, представлений купецтвом і міщанством, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва. До середини ХІХ ст. чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність, що стає очевидним у результаті аналізу законодавчих матеріалів того часу. Та й сучасники не бачили великої різниці між купцями й міщанами – надто хиткими й малопомітними були межі між цими прошарками городян. Не зважаючи на непослідовність законодавця, юридична норма все більше схилилася до безстанового принципу у формуванні “третього стану”. Цей процес стає безповоротним у другій половині ХІХ ст., але саме з періоду правління Катерини ІІ починається консолідація міського населення, формування й становлення буржуазії. До реформ 1860–1870-х рр. цей процес мав половинчастий, непослідовний характер, що виявилось в збереженні станового принципу в законодавчій практиці.

Закони, видані після 1861 р., попри їхню недосконалість, усе ж ґрунтувалися вже на безстановому принципі в торгівлі. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торговельно-промисловому підприємстві. Хоча пізніше Міністерство фінансів визнало, що закони 1863 і 1865 рр. “мали при самому своєму виданні ще чіткі сліди станового ладу з його гільдійськими податками й зборами за міщанські промисли”⁴⁴.

8 січня 1863 р. було затверджено положення “Про збори за право торгівлі та інші види промислів”, а закон від 9 лютого 1865 р. зробив деякі уточнення⁴⁵. Згідно з цими документами всі громадяни здобули можливість набувати купецькі права. Межа між купецтвом, міщанством і селянством окреслювалася лише багатством і підприємницькою діяльністю, а не традиціями. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Розмивання станових рамок було закономірним процесом у буржуазному суспільстві. Відтепер встановлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а. Зокрема до 1-ї гільдії було віднесено оптову торгівлю, а до 2-ї – роздрібну. При цьому купці 1-ї гільдії отримували значні переваги перед своїми колегами з 2-ї гільдії. Якщо торгово-промислова діяльність перших практично не мала обмежень, то другі мали право вести роздрібну торгівлю тільки за місцем запису. Їхні підряди обмежувалися сумою не більше 15 тис. руб., певні обмеження купцям 2-ї гільдії створювалися й у галузі фабрично-заводської промисловості. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдії, знижувалася більш ніж у 2 рази. Торгівельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було “вибрати” свідоцтво 3-го розряду. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. Належність до купецького стану залежала тільки від розміру оголошеного капіталу. Купецькі діти й невідділені брати, а також дружини купців, належали до купецтва, але були записані на одне свідоцтво глави родини. При досягненні повноліття купецькі діти мали право відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім’я або перейти в міщанство. Купецькі діти й невідділені брати називалися не купцями, а купецькими синами (незалежно від віку).

Торгівельні патенти (з 1865 р. – свідоцтва) поділялися на три розряди: оптові, роздрібні й дрібні. За свідоцтво I-го розряду бралось 265 руб. на рік, II-го – від 25 до 65 руб., залежно від класу місцевості, і III-го – 8–20 руб. Крім свідоцтв, підприємці зобов’язані були “вибирати” особливі білети, ціна яких з огляду на клас місцевості й розряд торгівлі, коливалася від 2 до 10 руб. На утримання підприємств, обкладених акцизом, замість білетів “вибиралися” особливі свідоцтва. Ця система з незначними змінами проіснувала до 80-х рр. XIX ст. У грудні 1880 р. збільшилися ставки обкладання: I-го – до 600 руб., II–III-го – до 100 руб.; за білети I-го – 20–50 руб., II-го – 10–30 руб. Скасування 3-ї гільдії в 1863 р. мало, перш за все, мету зміцнити купецтво, очистити його від сторонніх елементів. Однак ці заходи не могли призупинити розклад купецької верстви.

5 червня 1884 р. з ініціативи міністра фінансів М.Х. Бунге було прийнято закон “Про більш рівномірне обкладання торгівлі й промисловості”, згідно з яким було запроваджено нові оклади: за свідоцтво I-го розряду – 565 руб., II-го – 40–120, дрібна торгівля – 10–30 руб., на розвізну торгівлю – 16 руб.⁴⁶ 1885 р. було запроваджено додатковий процентний і розкладочний збори. Перший із них у розмірі 3 % (з 1892 р. – 5 % чистого прибутку) виплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства, зобов’язані публічною відповідальністю; другий – решта гільдійських підприємств. З 1889 р. обкладання розкладочним збором було поширено й на більшість негільдійських підприємств.

Після запровадження додаткового збору промисловці й торговці повинні були виплачувати не більше 4 % з чистого доходу, тоді як землевласники платили від 4 до 5 %, а власники нерухомості – до 6,5 %⁴⁷.

Невідповідність нових законів положенням 1865 р. змусила уряд переглянути всю систему оподаткування, результатом чого стало “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності з 1 січня 1899 р.⁴⁸. На відміну від попередніх зборів об’єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для занять торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислового податку підлягали всі види підприємств – промислові, торговельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Податок поділявся за основний і додатковий. Перший брався за патентною системою шляхом вибірки промислових свідоцтв відповідної групи підприємств (промислових, торговельних та ін.). Підприємства кожної з цих груп поділялися на види (наприклад, у групі торговельних закладів – торгівля, скупка, кредит), які, у свою чергу, поділялися на розряди за розмірами обігу й прибутку. Для торговельних підприємств таких розрядів було встановлено 5, а для промислових – 8. Розмір податків залежав не тільки від виду, але й від класу місцевості, де вони розміщувалися. Так, свідоцтво 2-го розряду на торгівлю оцінювалося в столицях у 150 руб., а в місцевостях I класу – 125 руб., II – 100, III – 75 і IV – 50 руб. Промислові свідоцтва 1-го розряду на всій території Росії дорівнювали 500 руб.

У зв’язку з реорганізацією оподаткування змінився й соціально-правовий статус купецтва. До кінця 90-х рр. XIX ст. станові привілеї купецтва стали анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також євреїв, деякі пільги, надані торговельному стану (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. З цього часу припиняється прямий зв’язок між купівлею промислового свідоцтва для підприємницької діяльності й отриманням купецьких документів. Сам же гільдійський збір із основного промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви⁴⁹. Придбання корпоративного свідоцтва стає справою добровільною, а при вступі до купецтва, як і раніше, не вимагалось згоди купецького товариства.

Припинення подібного взаємозв’язку відразу ж призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Відбувалися і якісні зміни: верству залишало багато великих підприємців. Цей процес почався ще в перші пореформені десятиріччя й на початку XX ст. проглядався досить чітко. У “купецтві” залишалися або ті, хто традиційно, на протязі кількох поколінь, носив купецьке звання, або ті (у першу чергу з розряду так званих “нижчих станів” і національних меншин), хто завдяки приписці до цього торговельного стану отримував можливість мінімізувати адміністративно-поліцейські утиски. Поширилося явище набуття купецького свідоцтва “для звання”, що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства⁵⁰.

Єдиною реальною перевагою наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на все купецтво, була паспортна пільга, яка позбавляла від необхідності прописки, обов'язкової для селян і міщан. Купцям-євреям дозволялося проживати поза смугою осілості. Крім того, деякі види професійної діяльності законодавчо співвідносилися з певним станом. Так, посаду біржових маклерів могли обіймати тільки особи купецького й міщанського станів⁵¹.

Таким чином, для осіб, які не мали потреби в додаткових правах, поділ свідоцтв на промислові й гільдійські був вигідним. Тож стає зрозумілим зменшення числа гільдійського купецтва на початку ХХ ст. Багато хто з них просто не “вибирали” купецькі свідоцтва й залишалися в міщанському чи селянському стані. З іншого боку з'являлися купці, які не займалися підприємницькою діяльністю, а користувалися становими привілеями, викупивши гільдійське свідоцтво й оплативши місцевий промисловий податок.

У підсумку всієї законодавчої діяльності уряду в галузі промисловості й торгівлі спостерігається тенденція на послаблення податкового тягаря наприкінці ХІХ ст. Л.Е. Шепелев, який вивчав торгово-промислову політику царського уряду, наголошував, що “це робилося свідомо й було домінуючим аспектом урядової політики стосовно підприємництва в Росії у другій половині ХІХ ст. Ще в 60-х рр. у розроблюваному комісією А.Ф. Штакельберга новому промислому законодавстві передбачалося надання „повного простору власній ініціативі робочого стану (тобто підприємців – *О.Д.*) і кращих його представників. Решту зробіть час і поширення в народі більш здорових понять про кращі способи виробництва”⁵².

Важливим фактором, який указував на місце того чи іншого стану в російському суспільстві, була політика стосовно можливостей переходу зі стану в стан і перш за все у вищий – дворянський. Саме тут проглядався ступінь готовності правлячих кіл до консолідації всіх прошарків суспільства, стирання станових меж. Утім, попри різні послаблення й підняття престижу купецького стану, уряд сповідував політику збереження чистоти дворянства й обмеження проникнення до його лав вихідців із інших станів, у тому числі й із розбагатілого купецтва. Якщо “Табель про ранги” Петра І дозволяв практично будь-кому через військову або цивільну службу добитися дворянства, то, починаючи з правління Катерини ІІ, активно впроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства. Одним із таких заходів стало право на отримання чинів і посад по службі залежно від походження.

Олександр І указом від 18 жовтня 1804 р. дозволив купцям, які отримали “VIII клас не за порядком служби, а через пожалування”, купувати села, селян та дворівних людей без землі. Але це право не розповсюджувалося на нащадків, які залишалися в купецькому званні. Спадкове дворянство отримували тільки ті з них, хто “по отриманні чина VIII класу отримає за Височайшим підписом грамоту на дворянську спадкову гідність”⁵³. Указ від 30 жовтня 1816 р. визнавав спадковими дворянами дітей кавалерів ордену св. Анни І ступеня, а самі кавалери зрівнювалися з генералами⁵⁴. Пізніше, уже за правління Миколи І, купці, які отримали ордени св. Володимира 4 ступеня й св. Анни 2 ступеня, затверджувалися у дворянській гідності та вносилися до родословної книги (указ від 22 вересня 1825 р.)⁵⁵.

Спадкове дворянство ревно ставилося до обмеження своїх прав. Уряд Миколи I указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ не дворян на цивільну службу. З метою ускладнення просування по службі всі канцелярські службовці були розподілені на 4 розряди: 1) родовиті дворяни; 2) діти особистих дворян, купців 1-ї гільдії, священників і дияконів православного віросповідання та пасторів євангелічного віросповідання; 3) діти вчених і художників, які не мали чинів; 4) усі, прийняті на службу (до набрання чинності цього указу), іноземці, діти нижчих військових чинів. Термін служби до першого чина для першого розряду становив 2 роки, другого – 4, третього – 6 і 4 – 12 років. Ця система згодом удосконалювалася, але переважно в бік підтримки дворянства ⁵⁶.

Із затвердженням звання почесного громадянства всі ті, хто до цього через службу або через отримання орденів опинявся у дворянстві, тепер прирівнювалися до почесного громадянства або особистого дворянства. Це ж було підтверджено через 13 років маніфестом від 11 червня 1845 р. ⁵⁷. Чини, які надавали спадкове дворянство, мали бути отримані на дійсній службі, а не у відставці. Чини й ордени, на відміну від почесних звань, не тільки підвищували репутабельність, але й дозволяли змінити соціальний стан. Так, чин колезького реєстратора надавав право на особисте почесне громадянство, статського радника – на особисте дворянство, а дійсного статського радника – на спадкове дворянство. Але отримання ордену було справою непростюю, уряд намагався фільтрувати кандидатів на нагороди за допомогою секретного указу імператора від 14 квітня 1837 р., згідно з яким усі купці, представлені до нагороди, перевірялися на віросповідання ⁵⁸. Така система дозволяла владі відсіювати неугодних купців і запобігати можливості проникнення у вищий стан через нагородження.

Крім іншого, власники чинів і кавалери орденів отримували право поступати на державну службу, що відкривало шлях у дворянство. В одній зі статей Статуту про цивільну службу вказується, що “купцям, які отримали чин поза порядком служби, не забороняється поступати на цивільну службу”. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, “маючи на увазі пошвавлення добродійності й з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних добродійних товариств і закладів, які не мають ніяких службових обов’язків, зрівняні статутами та штатами цих установ до осіб, котрі знаходяться на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини...” ⁵⁹.

Таке становище влаштовувало далеко не всіх. В урядових колах панувала чиновницько-бюрократична психологія й корпоративні забобони, які багатьом заважали визнати купця рівним собі за соціальним статусом. Це призводило до намагання закрити доступ до дворянства й зробити вищі звання та посади недоступними для вихідців із інших станів. Одним із проявів такого настрою було прийняття в 1892 р. закону, який забороняв нагороджувати купців, міщан та інших осіб, які не перебували на державній службі, чинами. Однак саме поняття державної служби протягом ХІХ ст. значно розширилося. І хоча надання звань та чинів купцям здійснювалося протягом всього століття, особливо воно проявилось наприкінці ХІХ й на початку ХХ ст., у період бурхливого

розвитку капіталізму. Правлячі кола усвідомлювали необхідність заохочення найбільш відомих ділових людей, які досягли великих успіхів у підприємстві та зробили чималий внесок у розвиток різних галузей суспільного життя. Чимало заможних купців входило до штату Імператорського людинолюбного товариства або Відомства закладів імператриці Марії, що перебували під опікою царської родини. Чинами та орденами уряд нагороджував їх за вислугу років, відзначаючи таким чином значний благодійний внесок у відповідну сферу суспільного життя. Загальний термін між нагородами становив не менше трьох років. Усього наприкінці ХІХ ст. в Російській імперії існувало 27 жалуваних нагород: 12 чинів і 15 орденів⁶⁰. Це призвело до того, що на початку ХХ ст. уже понад 60% нагород припадало на тих, хто отримав їх за неслужбову, а, насамперед, за добродійну діяльність. Причому на долю підприємців, серед яких переважали купці, припадало не менше 40%. І, що особливо важливо, у цей час змінюється ставлення до тих, хто тільки-но отримав такі милості поза правилами⁶¹. Наприклад, за широку благодійну діяльність та успіхи в підприємстві сумський купець П.І. Харитоненко був нагороджений срібною й золотою медаллю з написом на Станіславській стрічці “За усердие” (відповідно у 1876 і 1879 рр.), орденами св. Станіслава 3-го ступеня (1883 р.), св. Анни 3-го ступеня (1886 р.), св. Станіслава 2-го ступеня (1889 р.), св. Анни 2-го ступеня (1892 р.), св. Володимира 4-го ступеня (1895 р.)⁶².

Проте професійна діяльність окремого купця до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов’язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. До того ж наявність чинів і звань жодної конкретної вигоди професійній діяльності не давала. Підприємці, які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, державних та добродійних організацій, або в інших неслужбових справах, у дійсності не мали “казенного жалування” чи не користувалися ним⁶³.

У пореформену добу десятки представників купецьких родин в Україні внаслідок ділової активності їх засновників отримали престижні звання спадкових почесних громадян. Проте найвищим бажанням купця було спадкове дворянство. Це звання в Україні отримали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану за особливі заслуги перед державою й суспільством, не по порядку служби, а за повелінням імператора. Узагалі, випадки пожалування дворянства за успіхи на підприємницькій ниві були доволі рідкісним явищем у Російській імперії. Його отримання купцем пов’язувалося насамперед зі значним внеском у справу добродійства⁶⁴.

Першим в Україні у пореформений період серед купців спадкове дворянське звання отримав у березні 1870 р. глухівський 1-ї гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я. Терещенко. У доповідній записці міністра державних маєтностей на ім’я міністра юстиції з цього приводу зазначалося наступне: “Київський, подільський і волинський губернатор від 16 лютого повідомив мені, що... купець Артемій Терещенко одним із перших вирішив спрямувати свої значні капітали на придбання в Південно-Західному краї земельної власності. Він купив за готівку без сприяння уряду кілька великих маєтків, у тому числі в Київській і Волинській губерніях до 17 тис. десятин і в Могилевській – до 10 тис. десятин. Не зупиняючись перед значними грошовими жертвами,

Терещенко досяг припинення дії контрактів, завдяки яким євреї утримували в оренді більшу частину куплених ним маєтків, викликав прикажчиків, техніків і робітників із великоросійських губерній і розпочав будівництво двох цукрових заводів. Таким чином, придбані спадковим почесним громадянином А. Терещенком маєтки стрімко набувають зовсім іншого вигляду: єврейський жаргон і польська мова замінюються російською, як між робітниками, так і між управляючими маєтками, розорені маєтки влаштовуються, промисловість пожвавлено розумно й уміло вкладеними капіталами, у навколишніх населених пунктах поширюється благоустрій і повага до нового корисного російського діяча.

Віддаючи повну справедливість благодійній для краю діяльності спадкового почесного громадянина Терещенка, генерал-ад'ютант кн. Дондуков-Корсаков уважав би за корисне заохотити його, як вірець для інших, особливою незвичайною нагородою. Маючи вже звання спадкового почесного громадянина, Терещенко не може скористатися правом на придбання цього звання, наданого за законом купцям, які придбали в Південно-Західному краї маєтки ціною не менше 15 тис. руб.

Виходячи з цього та беручи до уваги, що такий значний землевласник, як Терещенко, не повинен, по справедливості, бути позбавлений у середовищі місцевих поміщиків тих прав, якими користуються навіть дрібні польські землевласники, і які будуть надані дворянам-поміщикам при запровадженні в краї земських установ. Надаючи великого значення як в економічному, так і в політичному плані, залученню в Західний край таких як Терещенко російських покупців маєтків, котрі, розвиваючи своєю діяльністю й своїми капіталами землеробство та фабричну промисловість, у той же час привносять у місцеве життя російську мову, звичаї й усю обстановку, схожу російським областям, кн. Дондуков-Корсаков просить мене подати на розгляд Государя Імператора його клопотання про пожалування Терещенка з синами й онуками званням спадкового дворянства”⁶⁵.

Ще один відомий український купець-цукрозаводчик П.І. Харитоненко отримав таке звання в 1899 р. У доповідній записці міністра фінансів С.Ю. Вітте на ім'я імператора Миколи II від 2 квітня зазначалися заслуги цього підприємця перед суспільством, що, на його думку, було підставою для пожалування дворянської гідності: “З числа осіб, які відзначилися на поприщі вітчизняної промисловості, звертає на себе увагу спадковий почесний громадянин, комерції-радник Павло Харитоненко. Володіючи 46 842 десятинами землі на Півдні Росії, 7 цукровими й 1 рафінадним заводами, Харитоненко забезпечив стан цих заводів на високому рівні як у технічному плані, так і в плані становища кількох тисяч робітників, які, незалежно від гарного заробітку, користуються приміщеннями, що відповідають вимогам гігієни, і для котрих влаштовано гарні лікарні та школи. Завдяки раціональному веденню сільського господарства, Харитоненко є зразком для землевласників і цією діяльністю також приносить чималу користь вітчизняному землеробству. Незалежно від цього, він є співробітником Харківського благодійного товариства, яке перебуває під опікою Государині Імператриці Марії Федорівни, почесним попечителем Сумського реального училища, членом Харківського попечительства дитячих притулків, попечительної ради

Сумської жіночої гімназії та інших навчальних і благодійних закладів. Харитоненко бере активну участь у благоустрої цих закладів як власною працею, так і надаючи досить суттєву матеріальну допомогу, яка виявилася за останній час, між іншим, у пожертвуванні в січні 1899 р. 100 тис. руб. Товариству опіки бідних і хворих дітей, що й спонукало покровительку цього товариства велику княгиню Єлизавету Маврикіївну звернутися до мене з рескриптом із приводу клопотання для Харитоненка Височайшої нагороди.

Визнаючи зі свого боку діяльність комерції радника П. Харитоненка як таку, що заслуговує на заохочення, осмілююсь клопотатися перед Вашою Імператорською Величністю про введення Харитоненка до спадкової дворянської гідності, з поширенням прав на його дітей, народжених до пожалування”⁶⁶.

Іншою можливістю отримання купцем дворянства була військова служба, до якої випускники університетів, як дворяни, так і представники нижчих станів, за указами від 3 липня й 3 листопада 1806 р., зараховувалися рядовими, а через 6 місяців їм присвоювалося звання офіцера, що давало не дворянам спадкове дворянство⁶⁷.

Говорячи про набуття дворянства через цивільну чи військову службу, слід відзначити, що уряд невпинно йшов по шляху ускладнення отримання дворянського достоїнства. Уже указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з “Табелем про ранги” відповідало на військовій службі VII класу, а на цивільній – IV⁶⁸.

Ще раніше, 30 жовтня 1826 р., було постановлено, що купці, які отримали цивільні чини та кавалерські ордени, набувають особисте, а не спадкове дворянство, і повинні залишатися в такому стані; купці, пожалувані орденами до набрання чинності цим указом, залишалися спадковими дворянами. До указу від 23 липня 1829 р. вони мали право записатися до дворянства певної губернії, а після – в почесне громадянство⁶⁹. Згідно зі статутом ордена св. Станіслава купці, пожалувані цим орденом до 10 квітня 1832 р., мали право особистого дворянства, а після цієї дати – спадкового почесного громадянства⁷⁰. За статутом ордена св. Анни від 22 липня 1845 р. “особи купецького звання через пожалування цим орденом отримують звання спадкових почесних громадян”⁷¹. Законодавство Росії, ідучи шляхом збереження чистоти дворянства, зважувало на можливість проникнення до вищого прошарку через ті канали, які були найбільш доступні купецтву. Законодавець, ураховуючи реалії життя, змушений був надати йому права, близькі до дворянських (особливо наближених до прав особистих дворян) для того, щоб купці не претендували на зарахування їх до дворян. З цією метою, власне, і було засновано звання почесного громадянина.

Серед урядових заходів, спрямованих на формування такого прошарку населення, який би в правах зближувався з привілейованим станом, була й спроба пом'якшення обмежень при земельних угодах на користь осіб недворянських станів, насамперед представників купецтва, у руках якого знаходилися великі кошти. Так, указом від 12 грудня 1801 р. було дозволено купувати землі купцям, державним селянам і вільновідпущеним, усім, окрім кріпаків⁷². Чимало бажаючих відразу скористалося наданою

можливістю: за період з 1802 по 1804 р. у 34 губерніях Росії було куплено в поміщиків землі на 1,2 млн руб. Причому основними покупцями були купці (понад 56% загальної суми)⁷³. Цей закон лише утверджував практику покупки землі багатими вихідцями з нижчих станів. І хоча землю дозволялося купувати без селян, у реальному житті багаті купці ставали власниками не тільки землі, а й кріпаків.

Потягом усього XVIII ст. російське купецтво було переобтяжене великою кількістю різних державних і громадських обов'язків. Вони не тільки гальмували виробничу діяльність, що багато купців шукало різні можливості позбутися їх. Для стимулювання цієї діяльності уряд застосовував різні пільги й заохочення, пов'язані з підвищенням суспільного престижу купецтва. Так, для залучення купецтва до посади церковного старости (ктитора) уряд Олександра I видав спеціальний указ, де відзначалися різні заходи щодо заохочення. Купець, котрий виконував обов'язки церковного старости, звільнявся на цей час (три роки) від вибору на інші посади, його будинок звільнявся від постоїв. Після закінчення служби купець нагороджувався похвальним листом, а той, хто був обраний на четвертий термін, міг отримати медаль для носіння на ший⁷⁴. Такі заходи уряду приваблювали особливо заможне купецтво, для котрого публічне визнання заслуг мало важливу роль. Наприклад, з 1846 р. купець 2-ї гільдії, а згодом почесний громадянин і спадковий дворянин А.Я. Терещенко, був незмінним старостою глухівської Трьох-Анастасіївської церкви, за що уряд нагородив його золотою медаллю Св. Синоду⁷⁵. Цю традицію продовжили сини й онуки, які були ктиторами й меценатами багатьох православних храмів у містах України.

Таким чином, в останній третині XVIII ст. в країні законодавчо був оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового стану належали до однієї з трьох гільдій. Попри стану психологію, яка міцно вкоренилася в суспільстві, законодавство змушене було поступово еволюціонувати в бік зближення дворянства й заможного купецтва. Однак таке прагнення було непослідовним. Уряд постійно вагався, віддаючи перевагу дворянству. Це виявилось як у сфері його торгово-промислових прав, так і в становій ізоляції. Практичне розширення прав купецького стану було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні. На українських землях купецтво мало ту особливість, що спеціальними заходами уряду воно активно поповнювалося представниками російського етносу.

Усе ж російське суспільство, а отже й українське, протягом XIX ст. поступово еволюціонувало в бік суспільства безстанового, особливо в пореформений час. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві. Воно надавало особам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. Купецьке звання з кожним пореформеним десятиліттям ставало анахронізмом, а з 1899 р., із прийняттям "Положення про державний промисловий податок", указувало лише на стану, а не на професійну належність. Водночас із другої третини XIX ст. було вжито різних заходів для обмеження проникнення в середовище дворянства представників інших станів, у тому числі й купецького. Адже підняття престижу купців через нагородження різними званнями, чинами й орденами та

розширення їхніх прав мало своїм завданням створення законодавчих перепон для запобігання поповненню дворянства за рахунок купецтва, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянства.

- ¹ *Гуржій О.І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII - у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. істор. журн. - 2004. - № 3. - С. 5-6, 10.
- ² Там само. - С. 9.
- ³ Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ РИ). - Т. 20. - № 14275.
- ⁴ Там само. - № 14327; Т.21. - № 15724.
- ⁵ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. - Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М., 1987. - С. 68-128.
- ⁶ Там само. - С. 92.
- ⁷ Там само. - С. 93.
- ⁸ Там само. - С. 94.
- ⁹ *Пыляев М.И.* Старый Петербург. Репринтное воспроизведение с издания А.С. Суворина. - М., 1990. - С. 228.
- ¹⁰ *Гуржій О.І.* Вказ. праця. - С. 12.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 204, оп. 5, спр. 1530, арк. 7.
- ¹² ПСЗ РИ. - Собр. 1-е - Т. 26. - № 19347; № 19554.
- ¹³ Там само. - Т. 29. - № 22418.
- ¹⁴ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К., 1962. - С. 140.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Рыдзюнский П.Г.* Гильдейская реформа Канкрин 1824 года // Исторические записки. - М., 1952. - Т. 40. - С. 111, 138; ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 29. - № 22418.
- ¹⁷ *Гуржій І.О.* Вказ. праця. - С. 131.
- ¹⁸ Там само. - С. 134.
- ¹⁹ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). - К., 1999. - С. 74.
- ²⁰ *Броввер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. - Т. 1. - К., 1924. - С. 82.
- ²¹ *Гуржій І.О.* Вказ.праця. - С. 143, 135-136.
- ²² *Лазанська Т.І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 pp.) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Вип. II. - К., 2001. - С. 26.
- ²³ *Бернштейн С.* Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. - Одесса, 1881. - С. 26; Одесса. 1794-1894. - Одесса., 1895. - С. 188.
- ²⁴ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843-1869. - СПб., 1906. - С. 197.
- ²⁵ *Гуржій І.О.* Вказ. праця. - С. 144.
- ²⁶ *Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. - СПб., 1862. - С. 260.
- ²⁷ *Сумцов М.Ф.* Слобожане: історично-етнографічна розвідка. - Х., 1918. - С. 78.
- ²⁸ ПСЗ РИ. - Собр. 2-е. - Т. 11. - № 7931.
- ²⁹ Там само. - Т. 10. - № 7694-а.
- ³⁰ *Ковалинский В.* Меценаты Киева. - К., 1998. - С. 175.
- ³¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - СПб., 1904. - Т. 16. - С. 260.
- ³² *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 6.
- ³³ ПСЗ РИ. - Собр. 2-е. - Т. 7. - № 5286.
- ³⁴ Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф. 1343, оп. 39, спр 5164, арк. 13-13 зв.
- ³⁵ *Рыдзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. - М., 1958. - С. 171.
- ³⁶ РДІА. - Ф. 40, оп. 1, спр. 48, арк. 208 зв.; спр. 49, арк. 136 зв.
- ³⁷ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России. Конец XIX - 1914 г. - М., 1992. - С. 97.
- ³⁸ ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 32. - № 24992, № 25304; Т. 33. - № 27213.
- ³⁹ Там само. - Т. 39. - № 30115.
- ⁴⁰ *Рыдзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. - С. 119-128, 138-146, 151.

- 41 ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 39. - № 30115.
 42 Там само.
 43 Российское законодательство X-XX веков. - Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. - М., 1988.. - С. 306-309.
 44 **Шепелев Л.Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. - Л., 1981. - С. 97.
 45 ПСЗ РИ. - Собр. 2-е. - Т. 38. - № 39118; Т. 40. - № 41779.
 46 Там само. - Собр. 3-е. - Т. 4. - № 2282.
 47 **Шепелев Л.Е.** Вказ. праця. - С. 175.
 48 ПСЗ РИ. - Собр. 3-е. - Т. 18. - № 15601.
 49 **Боханов А.Н.** Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX - начало XX в.) // Исторические записки. - 1986. - Т. 114. - С. 278.
 50 **Боханов А.Н.** Крупная буржуазия России (конец XIX в. - 1914 г.). - С. 31.
 51 Свод законов Российской империи. - СПб, 1903. - Т. II, Ч. 2. - Ст. 694.
 52 **Шепелев Л.Е.** Вказ. праця. - С. 95.
 53 ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 28. - № 21481.
 54 Там само. - Т. 33. - № 26497.
 55 Там само. - Т. 40. - № 30501.
 56 **Яблочков М.** История дворянского сословия в России. - СПб., 1876. - С. 657.
 57 ПСЗ РИ. - Собр. 2-е. - Т. 20. - № 19086.
 58 РГИА. - Ф. 1343, оп. 41, спр. 12, арк. 2.
 59 **Боханов А.Н.** Крупная буржуазия России (конец XIX в. - 1914 г.). - С. 61.
 60 **Шепелев Л.Е.** Отмененные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. - Л., 1977. - С. 93.
 61 **Боханов А.Н.** Крупная буржуазия России (конец XIX в. - 1914 г.). - С. 61-63.
 62 **Шудрик І.О., Даниленко Л.А.** Династія Харитоненків. - Суми, 2003. - С. 185.
 63 **Доік О.М.** Родина Терещенків в історії доброчинності. - К., 2004. - С. 45-46.
 64 **Корелин А.П.** Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. - М., 1979. - С. 121.
 65 РДІА. - Ф. 1343, оп. 30, спр. 930, арк. 27-28 зв.
 66 Там само. - Ф. 560, оп. 38, спр. 179, арк. 21-22.
 67 ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 29. - № 22199, 22340.
 68 Там само. - Собр. 2-е. - Т. 31. - № 31236.
 69 Там само. - Т. 1. - № 640; Т. 4. - № 3021.
 70 Там само. - Т. 20. - № 19227.
 71 Там само. - № 19228.
 72 Российское законодательство X - XX веков. - Т. 6. - С. 28-29.
 73 **Сивков К.В.** Важный этап в переходе от феодального к буржуазному землевладению в России // Вопросы истории. - 1958. - № 3. - С. 25, 27.
 74 ПСЗ РИ. - Собр. 1-е. - Т. 26. - № 20075.
 75 **Доік О.М.** Вказ. праця. - С. 53.

